

**M.S. ANDREYEV – O’RTA OSIYO XALQLARI
ETNOGRAFIYASINING YIRIK OLIMI****Sh.Sh.Toshpo‘latova**

Etnografiya,
etnologiya va antropologiya 2-bosqich magistranti
I.N.Naimov -Arxeologiya va Buxoro
tarixi kafedrası o’qituvchisi t.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada M.S.Andreyevning hayot yo’li,ilmiy faoliyati,ilmiy izlanishlari bayon qilingan bo’lib,uning O’rta Osiyoning turli o’lkalariga tashrifi,o’sha hududning urf-odati,e’tiqodi,san’ati va dinini qunt bilan o’rganganligi,etnografik faoliyati batafsil yoritgan.M.S.Andreyevning sayohati,etnografik ekspeditsiyalari jarayonidagi yig’gan materiallari va kolleksiyalari muzeylar ko’rkiga ko’rk bag’ishlab turganligi bayon qilingan.

Kalit so’zlar: Akademiya, o’qituvchilar seminariyas, erkaklar gimnaziyasi, savdo, etnografik ekspeditsiya, muzey.

KIRISH (INTRODUCTION)

O’rta Osiyo miqyosida o’tkazilgan bir qancha etnografik ekspeditsiyalarga rahbarlik qilgan.Asosiy ilmiy asarlarida Turkiston xalqlarining urf-odati,e’tiqodi,san’ati va dini yoritgan.Sharqiy Eron tillarining tasnifiga oid asarlari mavjud bo’lgan etnograf olim M.S.Andreyev haqida.Oddiy askarning nabirasi,Mixail Stepanovich Andreyev1873-yilning 11-sentabrida Toshkentda tavallud topgan[1].Uning otasi Stepan Mitrofanovich,14yoshida Orenburglik savdogarning xizmatiga kirgan va uning karvonlari bilan O’rta Osiyoga jo’natilgan.Onasi (otasi xizmat qilgan savdogarning qizi)bo’lgan.Birinchi safar paytida Stepan Mitrofanovich qozoqlarning hayoti bilan tanishadi.Bu voqea Toshkent uchun janglar bo’lib,jangovar harakatlar boshlanishi,karvonning o’z yo’lidan borishiga to’sqinlik qilgan bir paytda

yuz bergan. Karvon yo'lovchilari dashtdagi qarorgohlariga qaytishlari kerak edi. Stepan Mitrofanovich ikki, uch yil qozoqlar bilan birga yashadi, ularning tilini yaxshi o'zlashtirdi, ko'chmanchilar hayoti bilan yaqindan tanishdi. Stepan Mitrofanovichning o'lkalarning lingvistikasi va etnografiyaga qiziqishi M.S. Andreyevda ham shu sohaga qiziqish uyg'otgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Tadqiqot ishi tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil usuliga tayanadi

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

M.S. Andreyevning hayot yo'li haqida so'zlaydigan bo'lsak, uning nashr etilgan asarlarini, hayrat bilan o'qiymiz. Albatta, tabiat M.S. Andreyevga ajoyib qobiliyatlari bilan birga iste'dod ham bergan. M.S. Andreyev, haqiqatan ham go'yo dala etnografik va lingvistik tadqiqotlar uchun maxsus yaratilgan. M.S. Andreyevda mehnatsevarlik yanada hayratlanarli: oydan-oyga, yildan-yilga, u hech qanday qiyinchiliklardan qo'rqmasdan, dam olish uchun hech qanday tanaffuslarni tan olmasdan material yig'di. Mehnat, tinimsiz mehnat va chegarani bilmaydigan ishtiyoq, uni tog' yo'llari bo'ylab ko'tarilishga, xavf-xatardan qo'rqmay, bosmachi to'dalar bilan to'lib toshgan tog'lardan ko'tarilishga, maoshini muzeylar uchun noyob etnografik eksponatlarni sotib olishga sarflashni yoqtiradigan o'sha ishtiyoq, kasalliklardan qattiq azob chekayotgan yetmish yoshli olim yana eng qiyin ekspeditsiya- tog'li xuf vodiysiga amalga oshirilgan [2]. M.S. Andreyev tojik qabilalarining qadimiy tillari "tojik xalqining boy tarixiy o'tmishini tushunish uchun juda muhim ahamiyatga ega" degan xulosaga keladi. Olim o'z sayohatlari va ekspeditsiyalari davomida, Toshkentga ishlash uchun kelgan tog' tojiklaridan, tojik lahjalari namunalarini yozib oldi. Biroq, kundalik ish jarayonida olim o'z bilimlarini doimiy ravishda to'ldirib bordi. U g'urur bilan: "mening asosiy universitetim O'rta Osiyo bo'ylab mustaqil sayohatlarim edi", degan.

M.S. Andreyev boshlang'ich ta'limni Toshkentda erkaklar gimnaziyasida oldi, u yerda 2 yil tayyorgarlik va 4 yil asosiy sinflarda o'qidi. 1889 yilda u yerdan Turkiston o'qituvchilar seminariyasiga ko'chib o'tgan. Seminariyada o'quv dasturi, xalqning

maqsadlari uchun emas, birinchi navbatda o'quvchilarga mahalliy tillarni yaxshi bilishlariga qaratilgan edi. Buning ajablanarli joyi yo'q, agar seminariyada bir hafta davomida talabalar matematikani 11 soat, geografiyani 9 soat, tarixni 8 soat, pedagogikani 6 soat o'rgandilar va mahalliy tillarni o'zlashtirish uchun haftasiga 37 soat ajratdilar. Seminarchi sifatida M.S. Andreyev Toshkentning eski shahar qismiga tez-tez borib turgan va vaqt o'tishi bilan madrasaning ba'zi talabalari va ular orqali madrasa doxohi Qozi Sharif-Hoji oilasi va Eshon Qulidagi Ubaydulla Maxsum mudarrislari bilan yaqinroq bo'ldi [3]. Seminariyada o'qish yillarida M.S. Andreyev kasal bo'lib qoldi va shifokorlar maslahati bilan tog'larga sayohat qildi. U Chimkentda bo'lganida qirg'iz ko'chmanchi ovuliga qo'shib, uning hayoti va turmush tarzini diqqat bilan kuzatgan. M.S. Andreyevning xotiralarida saqlanib qolgan dalillarga asoslanib, V.P. Nalivkinning mahalliy xalqlarning tillarini, xususan tojik tillarini o'zlashtirishdagi roli to'g'ri ta'kidlangan. M.S. Andreyev tilni o'rganisni, xalqlarning o'tmishi haqidagi tarixiy hujjat sifatida ko'rib chiqdi. Til bo'yicha yozuv materiallarini yig'ishda, uning ta'kidlashicha: "agar biz madaniyatning turli bosqichlari bilan bog'liq bo'lgan so'zlarning ma'lum bir to'plamini olsak va ularni shunga mos ravishda ishlab chiqsak, O'rta Osiyo madaniyati tarixidagi ko'plab bosqichlarni aniqlash uchun katta qo'llanmaga ega bo'lamiz". Olimning xalq ijodiyoti asarlarini — folklorini to'plash va o'rganishga bo'lgan e'tibori xarakterlidir. Folklor, M.S. Andreyev ta'kidlaganidek, birinchi navbatda "xalqning o'zi haqida jonli guvohligi" sifatida qadrlidir. Bu uning hayoti, oilaviy va ijtimoiy munosabatlari, uy sharoitlari, e'tiqodlari, marosimlari va urf-odatlarini aks ettiradi. Unda siz uning o'tmishidan qolgan voqealarni kuzatishingiz, uzoq o'tmishdagi voqealar, uzoq vaqtdan beri saqlanib qolgan e'tiqod ko'rsatmalarini topishingiz mumkin [4].

V.P. Nalivkinning M.S. Andreyevning olim sifatida shakllanishidagi roli beqiyos ahamiyatga ega edi. V.P. Nalivkin yosh Andreyevning sevimli ustozlari bo'lganida, u nafaqat bir nechta til darsliklarini, ikkita kitobni ham nashr qildirgan: "Qo'qon xonligining qisqacha tarixi" va "Farg'ona vodiysida yashaydigan ayolning hayoti

to'g'risida insho" (ikkalasi ham 1886 yilda Qozonda nashr etilgan). Ushbu kitoblarning ikkinchisini u rafiqasi M.N.Nalivkina bilan birgalikda yozgan. Butun oila sifatida ular bir necha yil Nanay qishlog'ida (sobiq Namangan okrugi) yashadilar, natijada Nalivkinlar mahalliy aholining hayoti, urf-odatlarini va g'oyalarini chuqur o'rganib chiqdilar. Aynan shu yerda M.S.Andreyevning ilmiy ijodining eng muhim xususiyatlari kelib chiqadi. Demak, M.S.Andreyev etnografiya sohasidagi ilmiy faoliyatining ilk qadamlaridanoq O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati, ularning e'tiqodlari, urf-odatlarini va marosimlarini, demonologik va kosmogonik g'oyalariga qiziqish bildirgan. Bu qiziqish u bilan hayotining so'nggi kunlarigacha saqlanib qoldi. 1896-yilda M.S.Andreev "Bani" sarlavhasi ostida "Xo'jand bo'yicha tarixiy qaydlar" nomli maqolasini e'lon qildi. Shuningdek, muallif Xo'jand tarixining turli davrlariga oid tangalar, yaqin atrofdagi Mo'g'oltov tizmasidagi arxeologik va epigrafik yodgorliklarga oid ba'zi ma'lumotlarni keltirgan. M.S.Andreyev Xo'jandni "...yashil rangga botgan shahar, kumush oqim bilan uzoqdan tebranib turgan yaltiroq suv chizig'i bilan o'ralgan, orqa fonda ulug'vor qordek oppoq tog'lar", haqida ma'lumot bergan. Keyinchalik M.S.Andreyevning sayohatlari (Angrenning yuqori oqimi, Farg'ona vodiysi, Qizilqum, Falgar, Matcha va boshqalar) muntazam tus oldi. Sayohatlarining birida Zarafshon muzligiga yetib borgan Yangi-Sabak dovoni orqali qaytib, so'ngra Shahrisabzdan Hisor vodiysiga, Obixingu daryosining yuqori oqimiga, Yagnobga yo'l oladi va O'ra-tuba orqali Toshkentga qaytib keladi. Bu va undan keyingi yillarda M.S.Andreyev Turkiston bilan aloqani uzmay, uzoq vaqt Toshkentda yashab, bu yerda lingvistik va etnografik materiallar to'plashni davom ettirdi.

M.S.Andreyevning "Angren daryosi vodiysidagi, arxeologik qiziqarli joylar" maqolasida birinchi sayohatlarining taassurotlarini shunday yoritgan: "Men mahalliy aholining topilgan turli xil narsalar haqidagi hikoyalarni eshitish, mahalliy aholi tomonidan qazilgan tepaliklar va izlarni ko'rish shuningdek, ular qazib olgan qadimiy tangalarni olish imkoniyatiga ega bo'ldim. Maqolada yosh muallif nafaqat ko'plab

arxeologik joylar va ularning ahamiyati haqida yozadi, balki shaxsiy foyda uchun mahalliy xazina qidiruvchilar tomonidan arxeologik materiallarni talon-taroj qilinganligi haqida ham ma'lumotlar mavjud. Yo'qolganlar buyumlar orasida Yunon-Baqtriya davriga oid juda nafis- nefritdan yasalgan toka, hayvonlarning boshiga bezakli ilmoq, mis, oltin va kumush tangalar va yozuvlar, keramika buyumlari, uzuklar, sirg'alar, bilaguzuklar, mis idishlar, qazib olingan tangalar va eski oltin va kumush buyumlar zudlik bilan Rossiya ma'muriyatiga topshirilmasdan, mahalliy zargarlar tomonidan uzuklar, bilaguzuklar va boshqa narsalar tayyorlas uchun eritiladi. Turkiston o'qituvchilar seminariyasini endigina tugatgan M.S. Andreyev o'z maqolasida mahalliy tarixchilarni va viloyat ma'muriyatini arxeologik topilmalar va xalqning moddiy madaniyati yodgorliklarini himoya qilish va saqlash choralarini ko'rishga chaqiradi. M.S. Andreyev nafaqat O'rta Osiyo xalqlarining tilshunosligi va etnografiyasi bilan shug'ullangan, balki arxeologiyaga ham katta e'tibor bergan. V.V. Bartolddan keyin, O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi va o'rta asrlar tarixiga oid davriy manbalarning kamligi haqida gapirganda, M.S. Andreyev arxeologiyaga alohida ahamiyat beradi. Ilmiy tadqiqot hamkasbiga yuborilgan ushbu mavzu bo'yicha maktublardan birida u shunday dedi: "axir, siz o'zingiz yozma manbalarning o'tmishga nisbatan kamligini bilasiz va eng qimmatli manba-kelajakda-arxeologiya bo'ladi". O'rta Osiyo xalqlarining o'tmishdagi tarixini o'rganish uchun eng muhim manbalar sifatida arxeologik topilmalar g'oyasini olim takrorlab, yangi dalillar bilan bir necha bor asoslab berdi. M.S. Andreyev Turkiston arxeologiya ixlosmandlari to'garagining birinchi va faol a'zolaridan biri edi. Ma'lumki, 1896- yil 22-dekabrda bo'lib o'tgan Turkiston arxeologiya ixlosmandlari to'garagi tashkiliy yig'ilishida to'garak a'zolari qatoriga qo'shilish istagini bildirgan 47 kishidan iborat ro'yxat e'lon qilindi. Ushbu 47 kishi orasida biz M. S. Andreyev, A.A. Divayev va N.G. Mallitskiy Buyuk oktyabr sotsialistik inqilobining g'alabasiga qadar yashagan va sovet hokimiyati yillarida o'z asarlari va ilmiy-pedagogik ishlari bilan keng jamoatchilik tomonidan tan olingan yirik olimlarga aylangan to'garakning doimiy va eng faol shaxslaridan

biri. Keyinchalik M.S. Andreyev to'garakning yigirma yillik faoliyati davomida (1896-yildan 1917-yilgacha) qadimiy yodgorliklarning topilmalari, me'moriy inshootlarning holati to'g'risidagi xabarlarini bilan o'z faoliyatida faol ishtirok etdi, to'garak nomidan u ma'lum ma'lumotlarni joyida tekshirdi va hokazo. To'garak faoliyatining ijobiy tomoni uning ko'plab a'zolari, shu jumladan M.S. Andreyev, Sharq, xususan mahalliy tillarni bilishi edi. M.S. Andreyev aslida arxeologik merosi kichik bo'lsada, Markaziy Osiyo va Tojikistonni o'rganishni istagan biron bir arxeolog uning yonidan o'tishga haqli bo'lmagan olimlardan biri edi. Ushbu olimlar — V.V. Bartold, A.A. Semenov, N.G. Mallitskiy, P.I. Lerx, N.I. Veselovskiy, V.L. Vyatkin, B.N. Kastalskiy va boshqalar bilan birgalikda O'rta Osiyo arxeologiyasini o'rganishni boshladilar.

1895-yilda matbuotda M.S. Andreyevning mahalliy mahalliy aholi orasida butparastlik marosimlarining saqlanib qolganligi haqidagi etnografik maqolasi paydo bo'ldi.

1896-yilda O'rta Osiyo va Zakavkazda ko'chirish ishlarining holati va vazifalarini o'rganish uchun Peterburgdan Toshkentga Ichki ishlar vazirligining maxsus topshiriqlar bo'yicha, ilmiy qiziqish va xayriya ishlaridan xoli bo'lmagan xodimi A.A. Polovtsov keladi. Turkiston o'lkasi bo'yicha mutaxassis V.P. Nalivkinning tavsiyasiga ko'ra, M.S. Andreyev Polovtsovning kotibi lavozimini egalladi, xususan, uning Zakaspiy va Zakavkaziya sayohatlari bilan bog'liq bo'lib, M.S. Andreyev Polovtsovning doimiy hamrohi va xizmatchisiga aylandi. A.A. Polovtsovning kotibi bo'lgan Andreyev uning topshirig'iga binoan unga Toshkentda toshkentlik savdogar Ivanovning uyini sotib oldi va bu uyning ichki qismini sharqona uslubda sezilarli darajada qayta qurishni amalga oshirdi. Qayta qurish me'mori A.A. Burmeister edi. Bu uy Toshkentda Polovtsovning uyi sifatida tanilgan edi. Keyinchalik uyda turli tashkilotlar joylashgan; qurish bo'yicha o'quv markazi, kashtachilik ustaxonasi, 1937-yil iyul oyidan boshlab uyda hunarmandchilik muzeyi, hozirda esa O'zbekiston amaliy san'ati muzeyi joylashgan.

Polovtsovning doimiy yashash joyiga qaytishi bilan M.S. Andreyev uning Sankt-

Peterburgga ko'chib o'tish taklifini qabul qildi va u yerda ilmiy tadqiqotlari bilan bog'liq holda u eng ko'zga ko'ringan sharqshunos olimlar S.F.Oldenburg, V.V.Radlov va K.G.Zaleman bilan jonli muloqotga kirishdi.K.G.Zaleman,M.S.Andreyevning bilimdonligini va ilm-fanga sadoqatini yuqori baholadi xususan,uning tillarni chuqur bilishi,Markaziy Osiyo xalqlari hayoti va turmush tarzi[5].U qishni Parijda Polovtsov bilan birga o'tkazdi va frantsuz tilini o'rgandi.U rasmiy vazifalaridan tashqari Fransiya Milliy kutubxonasining Sharq bo'limida ham ishlagan.

1902-yilda M. S. Andreyev O'sh orqali Pomirga,Vaxon, Ishkashimga sayohat qildi.Safarning ilmiy natijasi A.A.Polovtsov bilan birgalikda Ishkashim va Vaxon qabilalarining etnografiyasiga bag'ishlangan asari nashri qilindi.Keyin esa Toshkentda yashab, xususan,o'sha paytda fanga deyarli noma'lum bo'lgan yozgulom tiliga oid ba'zi materiallarni to'plashga muvaffaq bo'ldi[6].

1906- yilda M. S. Andreyev A.A.Polovtsovning Bombeydagi bosh konsul etib tayinlanishi munosabati bilan Hindistonga jo'nab ketdi.Fanlar akademiyasi unga etnografik kolleksiyalar yig'ish topshirig'ini berdi. M. S. Andreevning bu boradagi tirishqoqligidan uning 1000 ta eksponatdan iborat kolleksiyasini Fanlar akademiyasi Antropologiya va etnografiya muzeyiga topshirgani guvohlik beradi. Hindistonda M. S. Andreev hind va pushtu tillarini o'rgangan[7].

1907-yilda M.S.Andreyev ta'tilda bo'lib,bosh konsulning ukasi P.A.Polovtsov bilan Qashqardan Himoloy tog'lari orqali Qoraqo'rum dovoni bo'ylab G'arbiy Tibetga,u yerdan esa Yorkent,Toshqo'rg'ondan o'tib, yana O'rta Osiyoga keldi.Vaxon, Shug'on va SHarqiy Pomir, Far'gona vodiysiga.1911-yilda Bengaliya geografiya jamiyatining muxbir a'zosi etib saylandi.

1934-yil oxiridan 1940-yilgacha M. S. Andreyev Toshkentdagi San'at muzeyida O'rta Osiyo xalqlari san'ati bo'yicha maslahatchi bo'lib ishlaydi.1936-yilda muzeyning Buxoro va Xivaga amalga oshirilgan etnografik-badiiy ekspeditsiyasiga rahbarlik qilgan.1937-yilda muzeyning navbatdagi ekspeditsiyasi Nurota qishlog'i va Marg'ilon shahriga borgan.1940-yilda M.S.Andreyev ko'hna Buxoro Arki bo'yicha

keng va rang-barang materiallar to'plashni maqsad qilgan yangi ekspedisiya tashkil qildi. Uning rafiqasi va hamkasbi A.K. Pisarchik ushbu ekspedisiyada ishtirok etdi. Olim ilmiy faoliyati davomida 60 dan ortiq tadqiqot ishlarini nashr qildirgan [8].

Rossiya Fanlar Akademiyasi muxbir a'zosi (1929), O'zbekiston Fanlar Akademiyasi akademigi (1943), O'zbekiston va Tojikistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1945), O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix va arxeologiya institutida etnologiya bo'limini boshqargan (1944-48).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, etnografik sayohatchi M.S. Andreyevdan eng boy etnografik material, qiziqarli yozma asarlar, hunarmandchilik buyumlari meros bo'lib qoldi [9]. Yig'ilgan M. S. Andreyevning materiallari va to'plamlari uning 54 ta ilmiy asarlari asosining katta qismi tashkil etdi, ulardan 8 tasi olim vafotidan keyin uning rafiqasi va hamkasbi, Markaziy Osiyoning taniqli tadqiqotchisi Antonina Konstantinovna Pisarchik yordamida nashr etildi [10].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCE)

1. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. <http://collection.kunstkamera.ru/entity/PERSON/71>
3. Акрамова. Х. Ф, Акрамов Н.М. Востоковед Михаил Степанович Андреев. (ИАУЧНО-БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК).- ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИРФОН» Душанбе — 1973 г.
4. Андреев М. С. Таджики долины Хуф. Вып. 2. - Душанбе, 1958
5. <http://relstud-hist.spbu.ru/articles/andreev-mihail-stepanovic>
6. Naimov I. A coverage of the activities of the Mangitic Emirs in the works of Ahmad Donish // International Journal on Integrated Education. – Indonesia, 2021. Vol. 4. No. 5. – P. 36-45 (Impact Factor: SJIF 7.242).

7. Naimov I. Issues of religious tolerance in the work of Ahmad Donish “Meyor-ul-tadayun” // International Journal of Intellectual and Cultural Heritage Volume: 2 Issue: 02|2022. – P. 169-175.

8. BAXTISHOD, U., & ULUG‘BEK, Q. Y. (2022). MS ANDREEV-THE GREAT EASTERN SCIENTIST. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 2(3), 120-123.

9. Naimov I.,Toshpo‘latova Sh MARRIAGE CEREMONY OF TAJIKS IN THE WORK OF MIKHAIL STEPANOVICH ANDREYEV TADJIKI DOLINI KHUF// International Journal of Intellectual and Cultural Heritage Volume: 3 Issue: 01 | 2023 ISSN: P – 2181-2306, E – 2181-2314.

10. Qurbonova M.,Toshpo‘latova Sh Mixail Stepanovich Andreyev tojiklar etnologiyasi bilimdoni.Tafakkur va Talqin mavzusida Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman to‘plami(II qism) – Buxoro ,2022. – 231-236.

11. Умаров, Б. Б. (2021). НА КИСЛЯКОВ-ПОПУЛЯРИЗАТОР МУЗЕЕВ И ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА. Экономика и социум, (11-2 (90)), 495-497.